

Misigano baina ya Maana ya Asili na Maana ya Sasa kwa Baadhi ya Nomino zenye Asili ya Kiarabu katika KKS (Tuki 2004)

Musa M.S. Shembilu

Iksiri

Kiswahili kimejiongezea msamiati wake mwingi kwa kukopa maneno katika lugha kama vile Kiarabu, Kituruki, Kingereza, Kifaransa, Kijerumani, n.k. (Lodhi 2000). Nia ya makala hii ni kuchunguza misigano ya kisemantiki inayojitokeza katika baadhi ya nomino zenye asili ya Kiarabu zilizomo katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2004). Nomino hizo zimebainika kuwa na maana ambazo ni finyu ama katika lugha ya Kiswahili au Kiarabu. Vilevile zipo ambazo maana zake katika Kiarabu ni tofauti kabisa na maana zitumikazo katika Kiswahili. Makala hii pia inajaribu kudokeza mazingira sababishi ya utokeaji wa tofauti hizo za kisemantiki.

Utangulizi

Dhana ya neno 'kukopa' katika isimu inachukuliwa kama kitendo cha lugha moja kuingiza maneno ya lugha nyingine katika msamiati wake. Hali hii, iliyo kawaida baina ya lugha, hutokana na mtagusano wa lugha mbili au zaidi katika jamii ya wanalugha. Lugha ya Kiswahili ni mfano mzuri wa lugha ambazo zina idadi kubwa ya maneno ya mkopo katika msamiati wake.

Wataalamu mbalimbali wamejaribu kuangalia maneno ya mkopo katika lugha ya Kiswahili. Wapo walioangalia athari ya maneno hayo kwa ujumla katika lugha ya Kiswahili na wapo waliojihusisha na kuangalia idadi na athari za maneno zenye asili ya Kiarabu katika lugha ya Kiswahili. Mifano ya baadhi ya wataalamu waliojaribu kutoa takwimu za idadi ya maneno yenye asili ya Kiarabu katika Kiswahili ni Krum (1940), ambaye anasema kuwa asilimia 30 ya maneno ya Kiswahili yamekopwa kutoka lugha ya Kiarabu; Spear (1985) anayedai kuwa asilimia 50 msamiati wa Kiswahili ni maneno ya mkopo kutoka Kiarabu; na Maganga (1989) anayesema kuwa asilimia 33 ya msamiati wa Kiswahili yametokana na lugha ya Kiarabu. Bosha (1994) anasisitiza kuwa asilimia 44 maneno Kiswahili yana asili ya Kiarabu. Sisi, katika utafiti mdogo kuhusu vidahizo vya KKS (TUKI 2004), tumebaini kuwa asilimia isiyopungua 16 ya vidahizo vyote vya KKS vina asili ya lugha ya Kiarabu. Baadhi ya nomino zenye asili ya Kiarabu ambazo zimetumika katika makala hii ni sehemu ya asilimia 16 ya hivyo vidahizo vyenye asili ya Kiarabu katika KKS.

Makala hii inachunguza kutolandana kimaana baina ya *maana ya asili* na *maana ya sasa* kwa baadhi za nomino zenye asili ya Kiarabu zilizoingizwa kama vidahizo katika KKS. Kwa baadhi ya nomino zilizokopwa kutoka lugha ya Kiarabu, maana zake za asili kama zinavyotumika katika lugha hiyo toaji (Kiarabu) zimesigana na maana kama zilivyo katika lugha pokezi (Kiswahili).

Katika kuangalia misigano hiyo ya kisemantiki, tutalinganisha maana za baadhi ya nomino hizo za mkopo kama zilivyoingizwa katika kamusi hiyo teule na maana zake kama zinavyotumika katika lugha ya Kiarabu.

Misigano ya Kisemantiki

Tukizigawa nomino hizo za mkopo katika makundi, tunaweza kupata makundi makuu mawili: msigano ya kiidadi au kimatumizi na misigano bayana. Misigano ya kiidadi nayo katika makala hii imegawanyika katika makundi mawili: mosi, zipo zile ambazo katika lugha toaji zina maana finyu ukilinganisha na maana katika lugha pokezi; pili, zipo ambazo katika lugha toaji zilikuwa na maana pana ukilinganisha na maana finyu ipatikanayo katika lugha pokezi. Ufinyu au upana wa maana unaweza kuhusu mambo mawili: (i) maana iliyo katika KKS ni sehemu tu ya maana iliyo katika Kiarabu (na kinyume chake), na (ii) idadi ya fahiwa za neno zinazopatikana katika lugha moja kwa kulinganisha na nyingine.

Maana Finyu katika Kiarabu

Kundi hili linahusu nomino ambazo maana inayotumika katika lugha ya Kiarabu ni finyu ukilinganisha na maana ya nomino hizo zilizoingizwa katika KKS. Hii ina maana kuwa neno fulani kabla ya kuingia katika Kiswahili halikuwa na matumizi mapana katika Kiarabu. Katika KKS, nomino za namna hii zinajitokeza kwa kiwango kikubwa sana. Zifuatazo ni baadhi ya nomino ambazo zina maana pana zaidi katika Kiswahili ukilinganisha na maana iliyokuwa ikitumika katika lugha ya Kiarabu:

1. babu

i) Maana za neno **babu** zilizoingizwa katika KKS na mpangilio wake:

babu¹ nm (ma-) 1 baba mzaa baba au mama. 2 neno la kumtaja mwanamume mzee. 3. wazee waliopita, agh. Mababu. Neno linalotumiwa na wanawake kuitana,

babu² nm kiongozi wa kiume katika kikundi cha umoja wa ngoma za wanawake; washauri wa kiume katika chama wanawake.

babu³ nm degedege.

babu⁴ nm aina ya kipimo cha kitambaa.

babu⁵ nm (ksh) sura ya kitabu au buku; mlango

ii) Maana za neno babu katika Kiarabu:

Neno hilo lina maana sawa na ile ya maana ya 5 iliyo katika KKS, yaani sura ya kitabu au buku; mlango.

2. madadi

i) Maana katika KKS:

madadi¹ nm mori unaomfanya mtu kufanya jambo bila ya kujijua na unaotokana na kulipenda sana jambo hilo.

madadi² nm bangi ilivoviringwa tayari kwa kuvutwa.

madadi³ nm hali au kitu anachotoa mtu au nchi ili kutimiza haja ya mtu au nchi nyingine.

ii) Maana katika Kiarabu:

Maana ya neno hili linafanana kwa kiasi kikubwa na maana ya madadi¹ iliyoingizwa katika KKS.

3. kiasi

i) Maana katika KKS.

kiasi¹ nm 1 hali isiyozidi wala kupungua; hali ya wastani. 2. Kima maalumu cha kutosheleza; kadiri. 3. bei. 4. Sehemu ya idadi ya kile kilichopo.

kiasi² kv -a kutosha;-a wastani.

kiasi³ nm (vi-) ganda la risasi.

ii) Maana katika Kiarabu.

Maana ya nomino kiasi inayotumika katika kiarabu ni ile inayopatikana katika **kiasi**¹ na **kiasi**².

Kwa kuangalia maana za mifano ya nomino hizo hapo juu, inaonekana kuwa maana katika lugha kopaji ni pana zilivyokuwa katika lugha toaji. Ni wazi pia kuwa nomino **babu** (iliyokuwa na fahiwa moja katika Kiarabu) ndiyo iliyoipata mabadiliko makubwa zaidi kwa kupata fahiwa nne za ziada.

Maana Finyu katika Kiswahili

Kundi hili ni lile ambalo linajumuisha nomino ambazo maana zake katika Kiarabu ni pana ukilinganisha na maana ambayo imeingizwa katika KKS. Jedwali lifuatalo linaloonesha baadhi ya mifano ya nomino ambazo maana zilizomo katika KKS ni sehemu tu ya maana inayokusudiwa katika Kiarabu².

---

² Mifano zaidi inapatikana katika Mohamed (2004:59)

Nomino	Maana katika KKS	Maana katika Kiarabu
ajuza	Mwanamke mzee au Bibi-kizee	mwanamke au mwanamme mzee (bibi-kizee au babu kizee)
Dari	Sakafu ya juu ya nyumba hasa iliyo tambarare....	Nyumba

1. Jedwali la maana finyu katika Kiswahili na pana katika Kiarabu

Kwa kuangalia maana za nomino hizo hapo juu ni wazi kuwa maana zilizopo katika lugha kopaji ni finyu ukilinganisha na maana za nomino hizo zinavyotumika katika lugha toaji. Mathalani *sakafu iliyowekwa juu ya nyumba* ni sehemu tu ya nyumba mbayo inajumuisha vitu kama vile: kuta, madirisha, milango, sakafu ya juu (dari) na paa. Hivyo basi maana ya **dari** katika Kiswahili imekuwa finyu ukilinganisha na maana asili ya neno hilo katika Kiarabu. Vilevile unaposema **ajuza** katika Kiswahili huwa unamaanisha mwanamke mzee (bibi-kizee) tu ingawa katika Kiarabu nomino hiyo inajumuisha mwanamke na mwanamme mzee. Kwa maneno mengine nomino **ajuza** katika Kiswahili imepewa maana finyu kwa kuwa inataja aina moja tu ya 'mzee' yaani mwanamke.

Misigano Bayana

Baadhi ya nomino zenye asili ya Kiarabu ambazo zimeingizwa katika KKS zimebainika kuwa maana zake za asili husigana kabisa na zile ambazo zimeingizwa katika kamusi hiyo. Msigano wa kundi hili hutofautiana na misigano ya kundi la kwanza kwa sababu katika kundi hilo la mwanzo dhana asilia ya maana ya nomino huwepo isipokuwa huongezeka au hupungua katika lugha mojawapo. Katika kundi hili la mwisho maana inayotumika katika lugha ya Kiarabu ni tofauti kabisa na maana iliyoingizwa katika KKS. Lifuatalo ni jedwali lioneshalo baaadhi ya mifano ya nomino ambazo zinasigana kimaana:

Nomino	Maana katika Kiarabu	Maana katika KKS
Ajali	Muhula/tarehe	Tukio lenye madhara linalotokea ghafla; msiba.
Bedui	Mtu wa mashambani	Mtu katili.
Bidii	Ubunifu	Ari ya kufanya jambo; jitihada; hima; kasi; juhudi.
Haiba	Hofu	Hali aliyonayo mtu inayomfanya wengine wavutike naye; uvuto wa heshima. 2. Tabia nzuri; mwenendo wa kupendeza. 3. Sura nzuri; urembo, uzuri.
Hawara	Binti mrembo	Mwanamke au mwanamume anayekaa na mtu asiyeoana naye; kimada, bibi
Hayati	Uhai au riziki	Marehemu
Sakafu	Dari la nyumba (sehemu ya juu)	Sehemu ya chini ya nyumba iliyotandazwa na kupigiliwa vizuri kwa kuchanganya mawe, mchanga na simenti.
Zawadi	Chakula cha safari	Kitu atunukiwacho mtu kuwa ni ishara ya mapenzi, wema au kwa utendaji mzuri wa shughuli; atia

Jedwali 2: Nomino zenye misigano bayana wa kisemantiki.

Jedwali namba 2 hapo juu linaonesha jinsi ambavyo baadhi ya nomino zenye asili ya Kiarabu zilizoingizwa katika KKS zinavyosigana kisemantiki. Maana za asili za maneno hayo zimetoweka; maan mpya ndizo zilizo katika Kiswahili. Kwa mfano nomino **ajali** katika Kiarabu linamaanisha *muhula* au *tarehe* lakini lilipokopwa na kuingia katika lugha ya Kiswahili maana yake ikawa ni *tukio lenye madhara linalotokea ghafla; msiba*. Maana iliyopo katika Kiarabu haina uhusiano na maana iliyotolewa katika Kiswahili.

Mazingira Sababishi ya Misigano

Kutokana na kubadilika kwa maana za baadhi za nomino hizo tunaweza kudokeza mazingira ambayo huenda yalipelekea kupatikana kwa misigano ya kisemantiki kwa baadhi ya nomino. Nomino ambazo tunaweza kuonesha mazingira ambayo huwenda yalikuwa sababu ya misigano hiyo ya maana katika makala hii ni: **bedui**, **hawara**, **sakafu** na **zawadi**.

Neno **bedui** katika lugha ya Kiarabu humaanisha, 'mtu ambaye anaishi mashambani', lilipokopwa na kuingizwa katika lugha ya Kiswahili likapewa maana ya 'mtu mkatili'. Inawezekana wakati neno hilo linakopwa, watu waliokuwa wakiishi mashambani katika Pwani ya Afrika Mashariki hawakuwakaribisha wageni Waarabu kwa mikono miwili; baadhi walipambana na kujikinga dhidi yao, na hivyo wageni wakaishi kwa kuwahofu. Hivyo, Waarabu walipowaita watu hao 'mabedui', baadaye kidogokidogo neno likahusishwa na "ukatili", na siyo watu wa "mashambani tena".

Kwa upande wa nomino **hawara** kubadilika maana yake ya asili huenda ilitokana na ukweli kuwa Waarabu walipofika katika Pwani ya Afrika Mashariki 'walioana' na kuzaa na wanawake wenyeji. Kwa vyovyote iwavyo, wanawake waliokuwa wakiishi nao kama wake zao walikuwa wasichana warembo, na inaonekana walikuwa wakiwaita wake zao 'hawara' ambalo neno hilo katika Kiarabu linamaanisha 'msichana mrembo'.

Kutokana na kusigana kwa utamaduni wa ndoa kati ya Waarabu na wenyeji, ni wazi kuwa wenyeji walikuwa hawaioni ndoa ya Mwarabu kama ni ndoa. Hivyo lile jina la msichana mrembo likahusishwa na hali ya ndoa yao, yaani mtu anayeishi na mtu mwingine bila ya ndoa.

Maana ya neno **sakafu** katika Kiarabu ni *dari la nyumba* (sehemu ya juu) lakini neno hilo lilipoingia katika lugha ya Kiswahili maana yake ikabadilika na kuwa *sehemu ya chini ya nyumba iliyotandazwa na kupigiliwa vizuri kwa kuchanganya mawe, mchanga na simenti*. Inawezekana kabisa neno hili wakati linakopwa kulikuwa hakuna nyumba za wenyeji (Waswahili) ambazo ziliwekewa dari la nyumba katika maeneo ya pwani isipokuwa nyumba nyingi zilielekwa kwa makuti au nyasi bila dari. Magofu yanayopatikana huko Kaole- Bagamoyo na kwingineko yanaonesha kuwa ujenzi wa kuweka paa au dari la udongo kuliletwa na Waarabu kwa kutumia mikoko, mchanga na matumbawe yaliyochomwa na kusagwa na kutumika kama chokaa (simenti). Wenyeji walipokopa utaalumu huo walitumia mchanga na matumbawe kujengea sehemu ya chini ya nyumba na kuita sakafu kwa kuwa inafanana na sakafu iliyojengwa na Waraabu.

Neno **zawadi** katika lugha ya Kiarabu lina maana ya 'chakula cha safari' yaani kile chakula anachobeba mtu wakati anasafiri, lakini neno hilo katika KKS linamaanisha 'kitu atunukiwacho mtu kuwa ni ishara ya mapenzi, wema au kwa utendaji mzuri wa shughuli'.

Inawezekana mazingira yaliyopelekea kusigana kwa maana ya nomino **zawadi** kunatokana na Waarabu walipofika katika upwa huu wa Afrika mashariki walijihusisha na biashara ya watumwa ambayo waliwashirikisha wenyeji katika biashara hiyo. Kwa hali hiyo ni wazi basi wakati wa kuongoza misafara ya watumwa, viongozi wa misafara hiyo walikuwa wakipewa chakula cha kutumia wakiwa safarini (zawadi) lakini wenyeji walilihusisha neno hilo na tunu ya utendaji mzuri wa shughuli, yaani walimaanisha kuwa kile chakula walichopewa viongozi hao ni kutokana na kuwakamata na kuwachunga watumwa hao. Yumkini kukawa na maelezo mengine ya hali hii.

Hitimisho

Makala hii fupi imejaribu kuchunguza ni kwa jinsi gani baadhi ya nomino zenye asili ya Kiarabu zilizo katika KKS zinasigana kisemantiki. Imedhihirika kuwa maana za asili za nomino hizo katika lugha ya Kiarabu ni tofauti na maana zilizoingizwa katika KKS.

Misigano ya kisemantiki iliyobainishwa katika makala hii ni ile inayohusu utofauti wa idadi za maana katika nomino hizo kwa lugha zote mbili (Kiswahili na Kiarabu); ipo misigano ya kifahiwa, na upo msigano unaonyesha maana ya asili ikiwa tofauti kabisa na maana ya sasa katika KKS.

Aidha, tumeweza kudokeza mazingira ambayo yumkini yalipelekea kutokea misigano hiyo ya kisemantiki ya baadhi ya nomino hizo zenye asili ya Kiarabu katika KKS. Mifano iliyotumika katika kuonesha mazingira hayo zimechukuliwa zile zinazohusika na misigano bayana ya kisemantiki.

Marejeo

- Besha R. (1995) 'Uingizaji wa Maneno ya Kigeni katika Kiswahili' katika *Kioo cha Lugha*, Juzuu 1, Na. 1, 1995.
- Bosha R.M (1994) *Athari za Kiarabu katika Kiswahili Sanifu*. Tasinifu ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Dar es salaam (Haijachapishwa)
- Chuwa A.R (1988) '*Foreign Loan Words in Kiswahili*' katika *Kiswahili* Juz.55/1 & 2, TUKI.
- Ghanem, Khalfan. S. M (1995) *Lexical Relatedness between Kiswahili and Arabic*. Tasinifu ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Dar es salaam. (Haijachapishwa).
- Kiango J.G. (1995) *Uundaji wa Msamiati Mpya katika Kiswahili*. katika *Kioo cha Lugha*. Juzuu 1, Na. 1.
- Kurm, B.(1940) *Words of Oriental Origin in Swahili*. London: Sheldon Press.
- Mohamed, I. A (2004) *Nomino za Kiarabu katika Ngeli za Kiswahili*. Tasinifu ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Dar es salaam. (Haijachapishwa).
- Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili. (1981) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi na DSM: Oxford University Press
- _____(2004) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi na DSM: Oxford University Press